

BERGSTRÖMS GULA TANKAR OM FRI VILJA

Min beundran för Lars Bergströms filosofiska skarpsinne är stor, men då jag vet att han i motsats till mig ogillar festskrifter och att höra smickrande tal ska jag inte här uppehålla mig vidare med den saken. Läsaren hänvisas till min intellektuella självbiografi i två delar, *Vänsterdocenten* (2017) och *Etikprofessorn* (2018), och särskilt då till den förra delen, där jag skriver om Bergström. Min beundran för honom har emellertid inte lett till att vi blivit överens särskilt ofta. Och då vi varit överens i en fråga har jag fått intrycket att han avsiktligt reviderat sin uppfattning så att överensställelsen ska upphöra. Kan det vara möjligt? Ja, jag tror det. Det går att avsiktligt revidera uppfattningar. Mer om detta nedan. Ifråga om den fria viljan har vi numera olika uppfattningar. Jag anser att vi har en fri vilja, delvis inspirerad av tidigare ting Bergström skrivit i saken då jag uppfattade det som om han försvarade den fria viljan (se Bergström 1970). Bergström förnekar emellertid numera att vi har fri vilja. Eller är detta kanske en alltför ytlig beskrivning av saken? Det är det nog och den kan ha gett upphov till missförstånd.

Fri vilja tror inte heller jag att vi har. Vår vilja kommer och går, den är något som inträffar, inget vi direkt har kontroll över. Problemet som sorteras under rubriken "viljans frihet" kan emellertid bäst förstås som ett annat: det om huruvida vi någonsin äger *handlingsfrihet*. Kunde jag någonsin, då jag utförde en viss handling, ha gjort något annat i stället? Ja, hävdar jag. Nej, hävdar (numera) Bergström. Det är detta jag lite slarvigt hänvisat till som att vi skulle ha olika åsikter om den fria viljan.

Men är vi verkligen oense ens om handlingsfrihet? Jag har dristat mig att säga att i seminarierummet är vi oense, men då vi lämnar det tycks det mig som om Bergström ändå tror att vi ibland kan handla anorlunda än vi gör. Jag har sagt detta offentligt och vid ett tillfälle (ett offentligt samtal på Fasching) lyssnade Bergström i efterhand till en ljudupptagning och frågade i ett lätt irriterat tonfall vad jag menade. Här kommer svaret på den frågan. Jag misstänker att Bergström håller sig med två olika begrepp om handlingsfrihet, ett i seminarierummet, ett annat utanför seminarierummet och, ska det nu visa sig, också i vissa filosofiska resonemang "i seminarierummet", vilka rör andra ting

än just handlingsfriheten som sådan. Han håller sig med ett skiftande språkbruk där innebörden av "handlingsfrihet" växlar efter sammanhang. Exemplet hämtar jag ur hans "lilla gula".

Då Bergström hävdar att vi saknar "handlingsfrihet" tror jag att han brukar ordet i en bestämd mening, som jag väljer att referera till som "handlingsfrihet_{LB}". Det är inte glasklart vad uttrycket står för men Bergström menar att vi saknar sådan handlingsfrihet. Det innebär att vi aldrig då vi utför en handling kunde ha gjort något annat i stället. Låt oss godta att hans begreppsbildning logiskt eller faktiskt utesluter att vi någonsin kan handla annorlunda än vi gör.

Bergström skriver om saken i den lilla gula. Han börjar med att konstatera att vi inte har någon fri vilja (något jag alltså håller med om) men fortsätter med att hävda att vi inte heller har handlingsfrihet.

Jag har alltså varken viljefrihet eller handlingsfrihet. Åtminstone om handlingsfrihet innebär att jag kunde handlat annorlunda än jag gjorde.

Ingenting talar för att vi har en sådan frihet. (s. 92)

Här handlar det nog om handlingsfrihet_{LB}, vad det nu närmare bestämt innebär. Kanske har han rätt i att det finns en innebörd av ordet som är sådan att vi saknar handlingsfrihet. Det kan röra sig om en innebörd som är konfys eller som implicerar någon faktisk orimlighet. Jag har just för resonemangets skull godtagit detta. Ett ord som "handlingsfrihet" har ingen fix betydelse i vardagligt språk. Och särskilt i filosofiska sammanhang kan man välja att bruka det på det ena eller andra sättet. Hur man talar är en lämplighetsfråga. Men man kan också tänka sig en annan innebörd, som jag väljer att tala om som "handlingsfrihet_{ST}". Det är en innebörd som Maria Svedberg och jag nyligen försvarat användningen av (se Svedberg och Tännsjö 2017). Vi tror att detta språkbruk är mer fruktbart än det som antyds av Bergström då han resonerar kring handlingsfrihet. Enkelt uttryckt innebär vårt språkbruk att jag kunde ha utfört en annan handling än den jag utförde om det är sant att, hade jag beslutat att utföra denna andra handling i stället, så hade jag gjort det. Detta är en klassisk "kompatibilistisk" syn på handlingsfrihet, som kommit lite i vanrykte de senaste femtio åren eller så, men som vi försökt väcka till liv. Den är förstås inte utan filosofiska komplikationer. Förutsatt att determinismen är sann, något jag tror både Bergström och jag lutar åt, har den häpnadsväckande implikationer. Då jag hävdar att jag i en situation kunde ha gjort något annat än det jag gjorde måste jag medge att hade jag gjort detta andra, som jag kunde ha gjort, i stället

för det jag gjorde, så hade antingen forntiden eller naturlagarna (eller båda) varit annorlunda. Det är, menar jag, ett intellektuellt pris värt att betala för att vi ska kunna rädda den vardagliga föreställningen om att vi ibland kunde ha handlat annorlunda än vi gjorde. Det fanns alltså en tid då Bergström var beredd att betala det.¹

Jag misstänker att Bergström ibland resonerar i termer av handlingsfrihet_{ST} snarare än i termer av handlingsfrihet_{LB} när han avhandlar andra frågor än just den om vi i största allmänhet, utan koppling till något specifikt problem, äger eller inte äger handlingsfrihet. Han tycks då anta att vi verkligen kan handla annorlunda än vi gör. Men då kan han ju inte rimligen bruka ordet i den innebörd som utesluter handlingsfrihet. Varför vill han då inte generellt acceptera ett språkbruk som vårt?

Bergström kritiserar något som liknar vår innebörd.

Det kan visserligen vara sant att jag "kunde" ha gjort något annat än det jag gjorde i den meningen att jag *skulle* ha gjort det *om* jag hade velat.

Men eftersom jag inte ville göra något annat och min vilja bestäms av fysikaliska orsaker, så kunde jag inte ha velat göra något annat. (s. 92)

Men detta är alltså inte exakt min och Svedbergs innebörd. Vi lägger vikt vid vad vi hade gjort om vi beslutat oss för att göra något annat än det vi gjorde. Och vi hävdar att vi ibland kan fatta andra beslut än de vi gör (vi hade fattat ett annat beslut om vi hade beslutat att göra det), men insisterar samtidigt på att frågan om vi kunnat fatta ett annat beslut är irrelevant för frågan om vår handlingsfrihet. För att vi ska vara fria att göra något annat än det vi gör räcker det att vi hade handlat annorlunda om vi beslutat oss för att göra det, punkt slut.

Vi tycks här stå inför (minst) två olika begrepp om handlingsfrihet. Man kan undra vilket som är mest fruktbart att hålla sig med. Svedberg och jag förordar vårt eget språkbruk och stöd för tanken att det är mera fruktbart än Bergströms (förutsatt att hans begrepp verkligen utesluter att vi har handlingsfrihet) är att vi i första hand vill bruka tanken om handlingsfrihet i formuleringen av olika normativa riktighetskriterier, såsom t.ex. utilitarismen.

En utilitarist hävdar att en handling är oriktig om agenten i dess ställe hade kunnat göra något som sammantaget hade bättre konsekvenser. I annat fall är handlingen riktig. Saknar vi alternativ innebär

1. Se artikeln i ämnet jag refererar till ovan, "Determinism och handlingsfrihet" (1970), där han laborerade med möjligheten att vi kan "bryta" mot naturlagar (dvs. handla så att, om vi hade gjort det, hade naturlagarna varit annorlunda).

det alltså enligt utilitarismen att vi aldrig handlar orätt. Det tycker vi är konstigt. Vi tror att vår begreppsbildning fångar det väsentliga då världen betraktas från en normativ utgångspunkt. Jag misstänker här också att Bergström utanför seminarierummet resonerar ungefär som vi gör. Han lutar sig underförstått mot vårt begrepp om handlingsfrihet (eller något liknande kompatibilistiskt begrepp) och glömmer för tillfället det egna. Det gör han faktiskt också ”i seminarierummet”, i sin diskussion av utilitarismen. Den tar sin början i en karaktäristik av läran.

... [E]tt både nödvändigt och tillräckligt villkor för att en handling ska vara moraliskt rätt är att den leder till minst lika mycket lycka – eller välbefinnande – som varje alternativ handling som den handlande kunde ha utfört i stället ... Alla handlingar som inte är moraliskt rätta är enligt utilitarismen i stället moraliskt orätta. (s. 39)

Han drar emellertid inte den slutsats som läsare, som tagit del av hans syn på handlingsfrihet, väntar sig. Han hävdar inte att villkoret innebär att alla handlingar är riktiga. Han ondgör sig i stället över hur svårt det är att överblicka alla ens handlingars moraliskt relevanta konsekvenser. Han tillägger att vi för att kunna avgöra om en handling är riktig också måste beakta alla dess alternativ. Men detta är ju bara problematiskt om handlingen har alternativ. Om vi aldrig har alternativ till det vi gör kan vi ju lätt konstatera att vad vi än gör så handlar vi enligt utilitarismen rätt.

Bergström skriver också:

En känd företrädare för klassisk utilitarism har sagt: ”Du kan slutligen handla rätt eller orätt – något tredje gives inte. Sådan är människans lott”. (s. 42)

Bergström invänder mot denna ”totalitära syn på moralen och människans lott”. Men totalitär blir den väl bara om vi har alternativ. Om utilitarismen moraliskt tillåter allt handlande är den inte särskilt påträngande. I så fall skulle gälla att något andra, att handla orätt, inte gives.

Jag gissar att Bergström då han utvecklar sin kritik av utilitarismen lutar sig mot någon tanke om handlingsfrihet som kommer nära handlingsfrihet_{st}. Helt klart är att han inte gör bruk av sin egen begreppsbildning. Inte ens i seminarierummet håller han alltså konsekvent fast vid den. Jag tror det talar för att den inte är särskilt fruktbar.

Ett liknande exempel finner vi i bokens inledningskapitel. Bergström polemiserar där mot föreställningen att vi kan välja vad vi ska tro. Hans

argumentation framstår emellertid som tvetydig. Detta är ju ett klassiskt problem om intellektuell "voluntarism". Kan vi hållas ansvariga för vad vi tror? Är det meningsfullt att försöka skaffa sig en mer rationell mängd av övertygelser?

Om vi saknar handlingsfrihet är det väl trivialt sant att allt vi tror är vi berättigade att tro (vi kunde ju aldrig ha trott något annat). Kan vi aldrig handla annorlunda än vi gör är det klart att vi inte heller kan tro annorlunda än vi tror. Då vi t.ex. drar en slutsats, så är detta bara något som "händer oavsett vad man vill" (s. 10).

Men voluntarismen kan ju uppfattas som en tanke om att vi ibland ändå väljer vad vi ska tro och att vi skulle ha kommit till en annan tro om vi fattat ett annat intellektuellt beslut. Detta förutsätter att vi ibland har handlingsfrihet. Den typen av voluntarism framstår i mitt tycke som rimlig. Men Bergström polemiserar även mot den. Han driver tesen att vi inte väljer att tro det vi tror. Vi ser en bil på gatan och tänker att den där idioten borde åka kommunalt i stället. Sådana tankar uppstår till synes helt automatiskt, menar Bergström.

Det är inte fråga om några mentala språkhandlingar som man *väljer* att utföra. De är inte avsiktliga. De är inte heller resultatet av några överväganden med argument för och emot. De är helt spontana. (s. 9)

Men tesen att man inte väljer (beslutar sig) för att tro en sak snarare än en annan är ju något annat än Bergström generella misstro mot att vi har handlingsalternativ. Och den framstår som orimlig. Ibland väljer vi nog att tro det vi tror. Och ibland är det nog i synnerhet sant om oss att om vi beslutat oss för att tro något annat än det vi tror, så hade vi gjort det. Det kan ju gälla också om trosföreställningar vi erhållit "automatiskt", utan föregående beslut om att skaffa oss dem.

Denna svaga voluntarism går också bra ihop med Bergströms allmänt konstruktivistiska syn på kunskap. Han förnekar väl inte att vi skulle ha haft en annan världsbild om vi valt att göra vissa andra antaganden och teoretiska medgivanden än de vi faktiskt gjort? Bergström kan insistera på att vi inte kunde konstruera vår verklighet annorlunda än vi gjort, då vi saknar handlingsfrihet_{LB}. Men samtidigt misstänker jag att han är beredd att medge att vi skulle ha konstruerat vår världsbild annorlunda om vi beslutat att göra det. Om vi valt att gå i Kants spår hade vi nog trott på ett "Ding an sich". Men i en mening hade vi alltså i så fall kunnat göra detta.

Jag tror för övrigt att Bergström menar att vi i så fall hade gjort ett

intellektuellt misstag. Vi borde ha gjort ett annat val, som stod öppet för oss att göra. Vi är inte berättigade i vad vi tror, som vi ju automatiskt skulle ha varit, om vi inte hade kunnat göra andra intellektuella val än de vi gjort.²

Ytterligare ett exempel är då Bergström skriver följande om "orsakslagen". Visst tycks han räkna med möjligheten av alternativa förhållningssätt:

Man *kan* alltså hålla fast vid orsakslagen oavsett vad experimenten tycks visa – men det kan förstås vara mer eller mindre teoretiskt kostsamt. För att rädda orsakslagen kan man bli tvungen att ändra på flera andra antaganden som man ogärna vill överge. Och själva ändrandet kan dessutom kräva teoretiskt arbete som kan vara mycket ansträngande. (s. 144)

Också när Bergström sammanfattar sin diskussion av utilitarismen ställer han den kunskapsmässiga frågan varför man ska hålla fast vid den. Det rimligaste är nog, skriver han, "att helt överge den klassiska utilitarismen" (s. 41). Det tycks här som om Bergström räknar med alternativ också ifråga om vad vi bör tro på.

LITTERATUR

- Bergström, Lars. 1970. "Determinism och handlingsfrihet". I *Ditt och Datt: Festskrift till Harald Ofstad*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Bergström, Lars. 2018. *Varats dunkla skrymslen*. Stockholm: Thales.
- Svedberg, Maria och Torbjörn Tännsjö. 2017. "Consequentialism and Free Will: The Conditional Analysis Resuscitated". *The Harvard Review of Philosophy* 24, s. 23–41.
- Tännsjö, Torbjörn. 2017. *Vänsterdocenten*. Lidingö: Fri Tanke.
- Tännsjö, Torbjörn. 2018. *Etikprofessorn*. Lidingö: Fri Tanke.

2. Jag förutsätter här att "berättigande" är subjektivt och internt. Jag är berättigad i min tro att p om detta att tro att p är rationellt för mig, givet mina övriga övertygelser och min önskan att tro vad som är sant och undvika att tro vad som är falskt. Det finns inget sådant som det korrekta språkbruket då det gäller epistemiskt berättigande, lika litet som ifråga om handlingsfrihet. Allt är lämplighetsfrågor. Jag tror mitt språkbruk är lämpligt i synnerhet vid diskussioner av kunskapsförakt och faktaresistens.